

А 2007
13к

Жақай
Дәуренбеков

1

Жақай

Дәуірәкәу
Әуренбеков

Алматы
“Ана тілі”
ЖШС
2006

Дәуірәкәу әуренбеков

I

Таңдамалы шығармалары

Алматы
“Ана тілі”
ЖШС
2006

ББК 84 Қаз 7

Д—22

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және
ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінің бағдарламасы
бойынша шығарылды*

Д—22 Дәуренбеков Жақау. “Таңдамалы шығармалары” (I-том).
Хикаялар мен әңгімелер.
Алматы: “Ана тілі” баспасы, 2006 — 416 бет.

ISBN 9965-670-52-8-(Т.І)

Белгілі қаламгер Жақау Дәуренбековтың бұл жинағына еніп отырған өмірдің қилы кезеңдері мен тірліктің түрлі болмысын тиек еткен “Дала хикаялары” мен әңгімелері қызғылықты да шымыр оқиғасымен, шұрайлы да тартымды баянымен оқырманды бейжай қалдырмасы анық.

Көпшілік оқырманға арналған.

4702250201
Д ————— 06
00(05)-06

ISBN 9965-670-52-8-(Т.І)

ББК 84 Қаз 7

© Дәуренбеков Ж., 2006

© “Ана тілі” баспасы ЖШС, 2006

Дала хикаялары

КӨКЖАЛ

Шау тартқан батыр ұзын шекпенін желең жамылып, жалаңбас күйі жеңіл басып сыртқа шыққанда еңкейген күннің етегі қызылға малынып, қырдан бермен жақтың жота-жондары күренденіп, жалқын сәулеге бөленіп жатқан шақ еді. Күнделікті аяндап басып, асықпай басына шығып төңірегін оң мен солын ойға шомған кейіппен жаймен шолып, жайлы көңілмен кең тыныстай дем алып отыратын бозтөбесі әр қарайғанның түбінен баспалай бой ұзарта бастаған кешқұрымның жұмсақ көлеңкесінен бұғынып аласара түскендей боп көрінді. Аппақ боп жататын етектегі

аккиыршық құмдауыт алаңқай да бөктерлей қаулаған бидайық аралас селдірбас акселеудің ұзын сабақтарынан түскен көлеңкемен бүркеніп қоңқырқай тартыпты. Төбе жақтан ақырындап болса да ауық-ауық самал лебінің есетінін аңдатып, шөп бастары әнтек қозғалып, теңселіп-теңселіп қалады.

Төбе басының кешқұрымғы ауасы жанды желпіп, тынысқа рәт, көңілге жайлылық әкеледі. Осы төңіректің биігі болғасын ба, әлде оңашалығынан ба, салдана беретін тұла бойы сергіп, көңілдегі кірбің атаулының бәрі етекте қалғандай сезіліп, пешенесіне жазылған пенделік тірлігінің қыр соңынан қалмай қойған күйбелеңінен шыға алмай мазасыздана беретін ойы да сабасына түсіп суып, бір сәт бәйек жаны байыз тапқандай болады. Осылай төбе басына қойылған тас мүсіндей мелшиіп, тапжылмай отыра беруге бейіл.

Бірақ пенденің қос жанарының қанағаты тойымсыз ғой, тінтініп жарық дүниеге жақаурай қарауынан жазбайды. Қимасы қалып, үмітін күтінгендей сарыла тосқан кейіппен кірпігін қақпастан қадала емінетін жанары, айналып келіп ауылына да емес, қиялап барып қиянға қадалғыш. Көкжиекпен ұласып барып жоғалатын дария беттегі керуен жолының сұлбасы көріне қоймаса да әлдебір елендеушілік иектеп, сол жаққа тесіліп ұзақ қарайды.

Бұрынғыдай емес жанардың да оты қайтайын деген. Қияндағы қарайғанды шалатын қырғилық қалған. Қарамайын десе көкжиекті бір шолмай көңілі құрғыр тыншымайды-ақ. Жанары удай ашып қоя бергенде барып кірпігін қағып, айналасына қарай ауып түседі де мүлгіп көзін жұмады.

Батырдың осы қалпын шұрқырай кісінеген жылқының дүсірі бұзды. Қашағанды ұстаймын деп әуреге түскен бір жігіт үйір жылқыны үркіте қуып барады. Қанша бажайлай қараса да түстеп тани алмай-ақ қойды. Басын шайқаған батыр: “Бәтшағар, қашағанды

обден қаталатып суат басына келтіріп ұстамас па, мына тапырағы несі?” — деп күбір етті.

Оң жақтағы беткейдегі ауыл қарасы селдіреп карауытады.

Екі-үш күннен бері іргелері ашылып, қоңсылары азайып қалған еді.

Түгіндері созалаңдай тік көтеріліп, әр жерде от жанып жатыр.

Батырға төңірегі жалаңаштанып жападан-жалғыз қалғандай көрінді. Алпыс шақты ағайынның үйін көзіне ілмеді. Көңіліне олқы соқты. Кешкі апақсапақтағы ауылдың у-шуы да күндегідей емес бәсең, бытыраңқы.

Қотандасып отырған қалың елдің орны үңірейіп тұрғандай сезіледі. Осыдан он күн бұрын жайылымның сонысын жағалап, малдың шырайын шығармайтын дарияның көк масасынан қашып қырға қарай көтеріле көшіп еді. Әдетте мұндай кезде өзі бас болып атқа қонатын батыр бұл жолы бейжай қалып танытқан. Көңіліне жақпай қалып бір бұрқанса шаңдарын аспанға қағып, шаңырақтарын селкілдетіп жіберетін мінезіне қанық ел көшін бастаушы ер-азаматтары: “Тентіреген елдей айтпай кетті. Бұл қай көргенсіздігі демесін, алдынан өтейік”, — деп жол кәдесін жасап жүгініп келгенде жайбарақат қана: “Бозшұбарым сәл ақсап тұр екен. Сұлыға оратып қойдым аяғын. Бір аптадан соң арттарыңнан жетермін, жүре беріндер” — деп еді өзі. Қолына қамшы ұстаса Бозшұбардан басқаға аяқ артпайтын батырдың мұнысын түсінді де тосылды. Тек бірен-саран жанның жаны ашығансығаны ма, жоқ болмаса сынап көрейінші дегендей жорта күпсектеткені ме екен, әйтеуір айналсоқтай беріп: “Батыр, жалғыз қалған жесірдің дауы көп, жалғыз қалған ауылдың жауы көп деуші еді, уақыттың алағайы алаң әкеліп айтпасаңа қоймайды екен де...” — деп күмілжіп барып,

күмән қабақ күтіспен жауап тоса қарағандарға сексенге келсе де еті қашқан кең құшақ кеудесін шайқалта теңселтіп, қабағын қарс түйіп шоқтай қарып түсер шегір көзімен ата қараған. Жасын тартқандай кенеттен шарт ете қалатын батыр мінезінде мәлім бар ма — мынадан кейін ызғарынан қоғадай жапырылысып, қайыра ләмге келместен жылысып кете барысты.

Құрманай — құттықтардың зобалаңы көп заманның пәле-жаласынан аман-есен, тұз тағысындай тіміскілеп тісін ақситып жүрген жау талапайынан әзірге іргесі бүтін, көпті күнін қанағат тұтып, алдындағыға риза, бар несібенің берекесін тілеп өмір сүріп жатқандары осы Жанқожа батырдың арқасы еді. Сақалы аппақ болып, бұрынғы еңгезердей денесі арыла түссе де отты қабақ өр кеуде жанның айбары әлі де алыстағыны қаймықтырардай еді.

Жастайынан білек түрініп, беліне болат беренін байлап шиыршық атып, қаптай басынған қара дұшпан қасақы жауға шегірейіп қарсы шапқан жанның жойыт мінезін алғашында өжеттікке баларын әлде шақарлыққа саярын білмей үдірейіскен еді. Шашбауын көтере қоймай сабырға ұмсынған. Күлтеленген артын күтті. Ұзамай жойқын бір ұрыста қайраты мен қаһарын шын таныды да, тәубеге келісті.

Имандай сеніп иланғанынан халық айнымақ емес. Қамын жеген жаннан қара халық ештеңесін аямайды, қолына қамшы, жолына құрбан болудан да тайынбайды. Соған құмбыл боп, пана тұтып, қасына қараша қосындарын тігіп, түтіндерін түтетіп, мал-жандарын күйттеп, өз беттерінше бел түйіп, білек қайырып, бірбөлектеніп өмір кешіп жатқан ауыл еді бұл. Осы тіршіліктерінің ырысына ықпана батырдың бүгін неғып тіл қаптай түйлігіп, оңашаланып отырғанына ой жеткізе алмады.

Осы сәтте төртбақ келген сары жігіт батыр жаққа жапақтай қарап, жападан-жалғыз білегіндегі арқаны

шұбатылып ауылдан ұзап бара жатты. Бұл осы төңірекке аңшылығымен қадірі артқан Сауғабай болатын. Өзі сөзі аз, бір тоға жан. Әке-шешеден ерте айырылып қайратымен күнелтіп жүрген жігіттің келім жұрты Қарақұм жақта, қалың жақайым іші. Сәметей деген шаруаның қызымен сөз байласып жүргенде ауқатты бай Салқынсары қалың беріп құда түседі де, бар үміттен қайыр болмаған соң қызды ұрын келер алдында алып қашады. Туыстары Салқынсары байдың қаһарынан қорқып пәлең бізге тиеді, аулақ кет деп маңайларына жуытпаған соң жылыстап отырып батырдың ауылынан бір-ақ шыққан еді. Саяқ жігіттің сағын сындырмайын деп, күйесі жұғады-ау демей-ақ, кеулі құласа қатты құлайтын батыр іргесінен үй тіктіріп паналатқан еді. Ізінен шыққан қуғыншылар батыр ауылына ат ойнақтатып келуге жүректері дауаламады ма, — адам салып көрген болды. “Қызды зорлап алып қашқан болса обалы жоқ, ал өз еркімен артына мінгескен болса қазаққа оның несі айып?” — дегесін өңмендей алмады, қаймықты. “Қой, бұл шегір-көздің қынабының қаны кеппеген. Мұсылман демейді, кәпір демейді — қынабынан қылышын суыруға қолы қышып тұрады емес пе? Хиуаның ханы да, орыстың ақпатшасы да жуасыта алмаған ақкөз немеден аулақ жүргеніміз абырой... Құрсын... кейін бір қайымға келер, сонда көрерміз...” десіп салдары суға кетіп кері қайтқан еді. Араға қыс түсіп, міне, көктем де келді, Сауғабай содан бері батыр шаңырағының оң босағасында кішкене қараша үйде тұрып жатыр.

Өзін батыр алдында мәңгілік қарыздар сезінеді, жақсылықтың өтеуін жақсылықпен қайырғысы келеді, көңіліне қарайды, қабағын бағады. Батырдың Бөзтөбе басындағы ойға шомған отырысынан да әлдебір жұмбақ сыр іздегендей болады. Кеше кешкілік батыр

мұның айналсоқтап жүргенін көріп: “Әлібек келгенше сен анау Бозшұбарды бақ, білуші ме едің түнге қарай ерттеп үй іргесінде ұстауды”, — деген. Оның батырдың жансерігі — Бозшұбар атын бағып, кешке қарай ерттеп есік босағасында ұстап күзетіп шығатынын да білетін. Батырдың мұнысына жігіт кейін келе қаныққан. Тоқым төсеніп, ер жастанған ерулі күндердің сүйекке сінді әдеті көрінеді. Есесі кетіп, егеулі найзасын қапыда жаншып, кегін қайтармақ болған талай дұшпаны бейқам деп баспалап келгенде бурадай ақырып ерттеулі атқа қарғып мініп дүрсе қоя берер жойыт қимылдан шошынып, сыйынған дауысы шаңқ етер, шалқақтөс шаптағай батырдың екпініне шыдамай, жынынан айрылған бақсыдай бүк түсіп дсмалап қала береді екен.

Батыр осылай сөйгүлігін көз алдында ұстау әдетінен айныған емес. Ат беліне күніне бір рет аяқ артпай көңілі және көншімейді. “Әуп, біссімлә!” — деп атқа қонғанда күнұзаққы тіршіліктің күйбің ұсақ-түйегі ұмытылып, еңсесі көтеріліп сала беретін. Соның өзі шау тартқан көңілге шипа еді. Сондықтан да жүген сулығы сылдыраған Бозшұбарымен ақырын ғана лоқылдай желіп, қыр жаққа қарай бір сейілдеп қайту құдайдың құтты күнгі әдеті еді.

Бұл үрдіс бүгін бұзылды. Батырдың төбе басына шыққанына біраз уақыт өтті. Атының төңірегінде жүрген Сауғабайға қарап күндегідей әлі қолын сермеген жоқ.

Етектегі саздауыттың ұйысқан көк шөбінің ортасында құйырығын сабалап қойып, ер-тұрманы кешкі қызыл арайдың сәулесіне жарқ-жарқ етіп, ауыздығы алынулы жүгенін сілкілей, оттай шалып жүрген Бозшұбар тоқтай қалып, басын кілт көтеріп алып, төбе жаққа құлағын қайшылай қарады да, пысқырына мойнын созып, қайта шөпке бас қойды.

Одан әріректе-үлкен ақтақырда бір топ бала шуыл-

дасып, әлденеге таласқандары байқалып қалып, қайта дуылдасып, асық ойнап топай атысып жатыр.

Алыстағы қыр беткейден құлайтын қара жолдың үсті де жым-жырт еді.

Бір сәт кешкі қоңыр торғын кеугім ішінен қылаңытып бірдеңе қарайып көрінді де, бірте-бірте нобайлана түсті. Біраздан соң айқынданды — қос өр-кеші қайықтай тербеліп, жайылымнан қарны шерміп, сыздаған желіні шыдатпай емшегінен сүті тамшылап, ботасын іздеп боздап келе жатқан түйе боп шықты.

Қыр жақ қайта қаңырады.

Батыр ілгері еңсеріле иіліп, бәкісімен ұстай келген ақ таяғына бедер салып жонып отыр. Ақырын асықпай бәкі ұшымен шекісіне қарағанда ісмер жанның қимылы байқалады. Бірақ батыр қолы ақ таяқты мәнерлей түскенімен зер-зердесі алыста — өмірінің осы уақытқа дейінгі өрім-өрім белестерін қайта шолып қалың ойға шомған күйде еді.

* * *

...Тірлік тәтті ғой, міне, соған пенде баласы тоймайды-ау. Бүгіннен ертеңі қызық көрінеді де тұрады екен. Өмірді қимайтыны да содан шығар. Ойлап отырса жаспын деп желкілдеп жүрген күндері бұлаң етіп бір белдің астында қала барғанын байқамай да қалыпты. Енді міне, еңкіш тартып, кеудесінде ендік пайда болған. Бұл дағы бөгде сезімнің белең ала бастағаны да. Осы ғұмырында өмірінің мәні өзіне мәлім, ал істеген ісі ізінде қалар, яки қалмас... Елі топырақ шашып түкіріп айтардай жаманшылық та жасамаған сияқты өзіне. Бірақ, қайдам, мұны да ғайбаттап басқан ізін баспалап, аңдып келе жатқандар да қарап қалмас. Қиянатты көрсе қаны қайнады, езгіні көргенде егеулі найзаны қолға алыпты. Қара басы үшін емес, қаумалаған қара қауым жұрты үшін білек сыбанып буынып шықты емес пе? Бақса, жас кезінен

жауымен жағаласып келеді екен. Қойын бағып, қоңыр тірлігін түтіндетіп отырған ауыл үшін анталаған жау да мұнша көп болар ма... Есінде — есінде... Хиуаның ханы Мұхамед Рахым шеңгелін Сырдың төменгі сағасына қарай салғанда мұның отыздағы орда бұзар кезі. Арынғазы сұлтанның қарамағындағы осы төңіректегі ауылдар қарсыласып-ақ баққан. Бірақ жалаң қылышты ғаскері көп хан қаптай шауып, қатын бала-шаға демей қырып, алдарына сап айдап әкетіп жатқанда жан шыдады ма. Ешкімнің қоластында сойыл сүйретіп, шаңын жалғап жүруді құлқы қаламайтын бұған өз ауылына қарай төніп келе жатқан қатердің қара бұлты аза бойын түршіктірген. Сауыт киініп, сәйгүлігін таңасырып қатырып, өлсек жастығымызды ала жығылайық деп соңына жұртының еркек кіндігін ертіп өре көтерілген. Сонда ауылы шабылып, азаматынан айырылып, опынып отырған Арынғазы сұлтанға келіп:

— Хан тұқымы сұлтан деп сағалап келіп отырғаным жоқ, тоз-тоз боп тырағай кешіп, сай-сайға өріп кеткен елдің етек-жеңін қайырып, тұқым-тұяғымызды бесігімізден қырқып, басынған жаудың едірең ойқасына ел болып түйіліп, жұмылған жұдырық болайыққа бәтуа айтпағым, — деген.

Қара көбейтіп күпілдескеннен басқа қайыры жоқ жанына ергендердің ешқайсысынан естімеген еңсе тіктер есті сөз болғасын ба екен, елге демеу тілеп дег-бірі қашқан көңілдің дітіндей көріп ширығып сала бергені ме, жанындағы жыбырлап сөйлеп отырған молданы ыммен тоқтатып, ықылас білдіре ілгері лықси еңкейген Арынғазы сұлтан:

— Бойындағы бес қаруың түгел өзіндікі екенін көріп тұрмын, ал сөзің кімдікі? — деді бірден ақжарыла қоймайтын сақ әдетімен, — Найзасын шоштаңдатып, білегін сыбанғандар көп. Бірақ қайрақ тастай түстүйін кесім сөзге құлақ зар. Ақжарылып айт, батырым?

Батыр оның көмейін бүлкілдеткен сауалды түсінді. Ду-думен жалбағай шекпенді желпілдетіп келіп отырсың ба, жоқ әлде есең кетіп елің шабылды, Мұхамед Рахымның найзасы түндігінді шаншып жұртыңның кіндігіне қанжарын қадады, енді қайтпексіңмен келіп отырсың-ау деп сес көрсеткендегісі. Керіп қалған көкірек илуге дес бермей, иінін тік ұстап баққандағысы. Хиуалықтардың бір түнде үдере келіп қалың қолмен сұлтан қонысын талқандып, қыруар адамын тұтқындап типыл етіп кеткені баршаға мәлім-ді. Сұлтанның өзі аз қолмен әрең аман қалып, енді күш жиып жатқан жайы бар еді. Сөйтсе де мына құрманайдың батыры мүсәпірсіп келіп отыр ма, жоқ намысы жанып есесі кеткен ердің қыжылымен егеулі найзасын толғап жеткені ме — біле алмай сынай қарағанын батыр түсінді.

— Тұмсығынан қақпаған ит сұғанақ келеді, сұлтан. Ондай жалампаз сұғанақты енді қайтып келместей ететін қара ошақтың көсеуі емес пе еді? Дәрияны бойлап, алшапаны делендеп көктеңізге дейін сұғынып бара жатқан Хиуаның сұғанақ ғаскеріне сұқ болар көсеуге айналсақ арманымыз жоқ деп бекінген халіміз бар. Айдалып кеткен қарындастың көз жасы, зарлап қалған ананың зары, бала-шағаның бет-бетімен боздай жылаған дауысы кеудесінде жаны бардың басына кектің қыжылын әкелді, қарсы шаппаса барып тығылар жердің қалмағанын біліп: “Уә, аруақ! Қолдай көр өзің,” — деп қотарыла көтерілді қалың ел. Туған жердің жолында торқадан тіккен зерлі тон да, шуда жүннен ширатып тоқыған желбегей шекпен де алакөзденіп жатпаса керек. Бөркіміз бен тымағымыз бөлек болғанымен жеріміз бір емес пе? бір жағадан ат суарып жүрген бұлағымыз бір емес пе? Одан әріге уәжбен толғасақ ат тұяғын тай басар тұяғымыз бір емес пе? — деді батыр сөзінің соңын кілт қайырып. Айтпағы көп еді, айныды. Ұзақ сөйлесе

ойының дәмі кетердей іркіле беретін әдеті. Көсемсігіннен тоқ етерін айтқанды мақұл көреді.

— Бұл қазақта батыр көп. Солардың көбі ақылын ардың-күрдің қаракүштің дүлейіне алдырған алдыарты жоқ ақкөз батырлық. Бабаларымыздың бағына айналған күш-қайраттың күні өтіп бара жатқанын ешқайсысының көкірегі сезбейді де. Орыстың мылтығы жебенің оғынан озды ғой. Білектің күшін біраз байқап та көрдік, бірақ әттең батыр көп болса да бауырымыз жазылып шаба алар қалден қалып барамыз. Соны сездің бе, батырым? — деді Арынғазы сұлтан бұл күтпеген тосын жақтан сөз бұйдасын жетектеп әкеліп.

Қазақтың маңдайына біткен қасиетіне — ат бауырында ойнап, жебесімен жарысқан ер мінезіне, соның ішінде елдің мақтаны боп мерейін тасытар жалаңтөс батырлығына күмән тастауы көңіліне кірбің әкелді. Ду еткен ашу күнсінді жағының етінде бұлтың етіп ойнады да, отты көздің қарашығында ұшқын шашып, қабағы түксие қалды.

— Атам қазақтың ана сүтімен өсіп атқа мінген еркек кіндігінің ежен қайратына сенбегеніңіз күпірлік сұлтан. Хиуа ханынан қорықпасаңыз да көктегі құдайдан қорқыңыз, — деп үй ішіндегілер кейпіне жағалай қарап жүзін бұрды.

Арынғазы сұлтан мырс етті. Батыр біткеннің шамшыл келетінін білетін болар сірә. Өстіп ызаландырып алып торынан шығарып қоя берер әдеті ме екен. Әйтеуір қозғалақтап, көзінің құйрығымен сығырая қарап үнсіз іркілді. Отырғандар сұлтанның әнтек жымығанын да байқап қалды. Сұлтан болса сол қалпы селдір мұртын бір сипап алып:

— Жасың нешеде, батырым? — деп сұрады бейне бір осы сауалынан айызы қанып отырғандай жайдарылана түсіп.

Астарлы сауалға жөппелдемеде не дерін білмей қалғандай болып батыр сәл аңырды. Қарасынан бұл

қай қылығы дегендей сынай да бар. Қартайып отыр-
мағанымды көре тұра көпе көрнеу сұрағаны иә иі
босап көңілінің ауғаны, иә тәлкек қылғысы келгені.

Өз ойын өбектеп үздіктетпей төтесінен айтып тура
қарау әдетінен бұл жолы да айнымады.

— Жасымды сұрағаныңызға қарағанда ұзатқалы
отырған сұлуыңыз бар-ау, сұлтан. Әлі талай қатын
қайтарар шамам бар, күдік алмай қолқаңызды ашық
айтсаңыз да мейліңіз, — деді де, қақпақтай жауырынын
ту сыртындағы көк кебежеге тіреп кеудесін кере
тыныстады.

Түрпідей естілгендей көрініп түрлері тұнжырай
қалғандар, шамына тие сөйлеген батырға сұлтанның
зауалын күтіп іштей тына қалған сынайлы еді. Бірақ
сұлтан оқыс мінез көрсетті. Батыр сөзіне ашуланбақ
тұрмақ кәңкілдеп күліп жіберді.

— Намысыңмен қоса шабысың бар екен, батырым.
Өзіндей жандармен жауға шапқанның жағасы
жыртылмас, қанаты қырқылмас. Жонымды көрсетсем
де жолыңнан таймадың, жасыңды да лақ еткізбедің,
ұзақ жасарсың батырым! — деді ақтарыла, дауысы
шамырқана, серпіндей шығып, әлгіндегі күлкі
ойнаған жүзі қайтадан қаракүрең түске еніп.

Мәжіліс барысынан байқады. Сұлтан жол қамында
екен. Сонысын ортаға тастап өзгеден кеңес
күтетіндей кейіппен асықпай сөйлей берді.

— Басынған жау білгенін істейді. Алыссақ — ардың
қыжылы. Шабыссақ — шыбын жанның шыр-пыры.
Үй-орманыңды өртке шалдырмай, ата-баба бейітін
қорлатпай қорғасақ қасиетті парызымыз олдағы. Күші
басым жаудың барған сайын иектеп, көктеңізге қарай
тықсырып бара жатқанына бір күн шыдармыз, екі
күн шыдармыз, үшінші күні найзамыз мұқалып,
сауытымыз сөгіліп селдіреп барып сұласақ сонда туар
зұлмат күн. Келе қалған екенсің, батырым, бұл
сөзімнің мәнісіне құлақ сала тыңда да түйінін зердеңе

ұста. Ендігі ойдың амалы айтады маған, көршіңнің қолқасына көңіліңді аудар, көкейін аула дейді. Арқамызда жатқан ақ патшаның елі жер жаһандағы қуатты құзырлы орда. Хиуа ханы оның да бітіспес жауы, өліспей беріспейтін дұшпандары. Елшілері арқылы келіп қайтуымды, сөз байласып бәтуаласуымды қалайды екен. Ақ патшаның ғаскері қолтығымыздан демесе Хиуаның зекетшілерін жүндей түтіп дарияның толқынына тоғытпаймыз ба? Сонда көреміз олардың қоқанлоқысын, құдай қаласа ол күн де ұзамас. Жолға бірге жүрер нөкерлерімнің басынан өзінді көрсем, батырым, оны қалай көресің? — деп сұлтан енді іштарта күлуінің ішкі сырын аңғартып та үлгірді.

Кеу-кеулеген қоштаулар көп еді. Оң сапар тілеп сұлтан шешімін құп тапқан кеңесшілері, қосшылары, ақылшылары жамырай дуылдасты. Ақ патша осылардың мұның жоқтап, зарын қоштап отырғандай-ақ жапырыла бас изесіп, құнжындасқандары қызық көрінді батырға. “Ойланайын, қабырғаммен кеңесейін”, — деп жауабын ірікті. Бірер күн пұрсат сұрады. Қабыл алса, жолдан — керуен жолдың Сарбұлақты жанай өтер қайраң өткелінде кездеспек болып атына қонды.

Батыр көбіне қасына ерген сарбаздарымен ақылдасатын еді. Көп ішінен көкейге қонар ақыл сөз жарқете қалатыны бар. Жасырған ойдың жаңсағы көп болады. Ашық айтқанның алысы айқын, астары ашық келеді. Сол дағдымен батыр бар естігенін жайып салып:

— Ал енді сендерді тыңдадым. Не ұқтындар, нені сездіндер? — деген сонда сөз бұйдасын серіктеріне ұстатқандай болып.

Әбден алаң көңілдің абыржуын кешіп, толғаған ойы тығырыққа тірелгенде болмаса батыр әншейін де алқақотан отырыстан ақыл сұрай бермейтін еді. Мынасы кұрдасы Кұрымбайды да, атқосшысы, жас жігіт

Жәукені де, жауға қатар шабатын апайтөс, кірме Қарашты да елең еткізді. Сұлтан ордасынан қайтқалы бері әрі-сәрі еткен жайдың ұштығын естіп жүрсе де дәп өздерінен сұрар деп ойламағандары рас. Құлақ естігенді — көңіл жазбай танымақ. Батырдың сауалды қабағы шынымен айтқанын аңғартып, асықпай ақсағақ, қалақ домбырасын шертіп отырған. Батырдың тартатын бір-ақ күйі бар еді. Өз көңілінің шертпесі. Қоңырлатып үнемі соны қағысынан жаңылмай шертіп тартады.

— Батыр-еке, сұлтан барса сыйынып сұрары бар? Билігімді күшейтіп, белімді бекемдесем, құзырымды күшейтсем деген құлқын ғой әкетіп бара жатқан, — деп Құрымбай құрғақ жөтеліп, кідіріп қалды да, сөзін сараптап алғандай көзінің аласын ойната аударып-төңкере гөңірегіне қаранып алды, — сізге келер не бар ол жақтан. Алыс жолдың арбайы мен борбайы болады, жетуінен қайтуы қиын болып жүрмегей де?

Бұл күдік кейіндеу отырған Қараштың аузына сөз салғандай болды.

— Құдайдың өзі бермеген хандықты ақ патша береді дей ме екен, бұл сұлтан? — деп қойып қалды өзінің дүңк етпе әдетімен.

Батыр үнсіз. Қоңыр әуен қос пернеден ақырын күмбір салады. Біресе жіңішкеріп сызылып кетеді. Айтындар тындап отырмын дегендей ойлы қабақ ұшы қимылсыз. Кірпігін қақпай тіке қарайды.

— Осы бар ғой, сұлтанның сапарына көңілім қарсы. Секем алып суық бір жаман ойлар келе береді. Ол жақта жекжат-жұрағатың күтіп отырған жоқ қой, соны да ойламағаны ма? — деп күмәнді қабақ танытқан Жәуке болды, — Батыр, ат тұяғын аздырып қайтесіз? Сұлтанға қолдаушы керек болса, халқыңа қамқор қорғаушы керек!

— Е-е жөн сөз, — деп бұған Құрымбай құлай кетті, — Анталап жүргені анау әлгі Хиуа қандыбалақ-

тарының. Сіз жоққа еліңіз тоз-тоз боп торғайдай безіп кетпей ме? Елдің обалына қалмаңыз өйтіп, батыр...

— Сұлтансыз-ақ алысып келмеп пе ек. Сұлтанның арманы сары ала шатыр, сары ту. Ата-баба жолымен билікке таласады. Біз болсақ жерімізді, ата қонысымызды қорғау жолында жүрміз. Айырмасы жер мен көктей бұл екеуінің.

— Біздің ақылды алаңсыз осы. Алыс жолдың азабы мен сұсынан шайлығып гөйітіп отыр деп ойламаңыз. Көңілдің сөзі, оны бүгіп қалу күнә.

— Сіз бастаған жолдан ат басын бұрған кезіміз болды ма, батыр? Бұл сапарға сезікпен қарағанымыз пендешілік те шығар... Бірақ түрт шайтаным түйлігіп, төмен тартып толғанып, айнып отырғаны көміл шындық. Соны дұрыс түсінсеңіз болғаны, — деп Құрымбай насыбайын алып алақанына сілки бастады.

Қоңырлатқан домбыра кілт тына қалды. Бипаз желген, бір қайырмадан аспайтын қос ішектің сыңары шың етіп барып үзілді. Батырдың қабағы сілкінген қанаттай серпілді де, жанарына жұмсақ жымыс ұялады.

— Айтқандарына иландым, ыншала сол қабыл болсын! — деді қос алақанымен бетін сипап. Мұнысы сонымен сөз бітті дегендегісі еді.

Ертеңіне уәделі жерге Жәукені жіберді. Сұлтанға айтқан сәлемі елім рұқсат бермеді болды. Артық сөз қоспады. Ақталған да жоқ. Сылтау да айтпады. Түсінсең осы, түсінбесең өзің біл жатты оның астарында.

Бұл 1822 жылдың жазы еді. Ресейді бетке алып бара жатқан жанына ерткен жүз нөкерінің басында батырдың болмағанына өкінгендей кейісті қабақ түйіп: “Қап, ай. Өзім де алаң көңілденіп бара жатыр едім, батырдың келмегені қиын болды-ау”, — деп қатты қиналыпты дейді. Сосын тағы да: “Мейлі, батыр дұрыс жасаған екен. Сірә ұзақ жасар, елінің айтқанынан

шықпағанына қарағанда”, — деген көрінеді. “Ойпыр-ай соны айтқанда сұлтан қатты тебіренді,” — деп келген Жәукенің әңгімесін үнсіз ұйып тыңдаған.

“Япыр-ай, ә, — деген ішінен, — қатты ренжіген екен ғой... Жә, бұл сұлтандардың көңілінен шықпасаң керги сөйлеп, қисая калатын әдеттері емес пе? Қараша үйін қорғанындай көріп, қарақұрымның шуылына семірген батырдың нөкерлікке ермей, атқосшысын жібергені қай астамшылығы деп бір бұлқынды-ау тегі? Қаракан басының қарекетімен жүрмей, елімнің жаппар иесі болып ер жастанып жүргендегі жүрек қалауымның жан рақаты — ешкімнің етегін сүзбей, өз құқым өзімде, кіріптар болмай кеудемді кере тірлік кешкен осынау қалпыма не жетсін. Бұл өмірде жолымыз бірге жаралмаған болса оған ренжитін орның жоқ, сұлтан...” деп көңіліне келген кіді сезімді жуып-шайғандай болды.

Жазмыш деген. Сұлтан сол кеткеннен оралмады. Ақ патша сарайында оны ұзақ күтіп, қонақ етті. Әлде сән-салтанат сұлтан есін алып, елін, жерін ұмыттырды ма екен?

Батыр әртүрлі ойға бататын. Еліндегі тіршілік күннен күнге сапырылысып, белден алдаспан, қолдан найза түспеді. Ер жастанып, тоқым төсеніп, үміт пен күдіктің түні мен күнін кешті. Жау тізесін батырып, біржола бекінбек ниетпен жанталасты. Бұлар да түн тыныштығын дүбірлетіп, жау қосындарын қасқырдай аңдыды. Қапияды бас салып қанға бөктірген кездері аз болған жоқ. Ашық соғыстан айни бастаған хиуалықтар қайткенде табан тіремек боп — Сыр бойына сағалатып бекініс қалауға кірісті. Қожанияз, Жаңақала қорғаны балшықтан тұрғызылса да бассауғалуға жарады. Аз ғана жасакпен өздерін-өздері күзетіп ұшы қиырсыз далаға мұнара басынан көз салумен күнді батырып, таңды атырды. Бір жолы көп ғаскер қорғандардан шығып батырмен бетпе-бет келген. Халқы

қолдады — сусатып салғандары. Жаудың беті қайтқандай еді содан. Батыр қарамағындағы ауылдарға хиуа зекетшілері жоламай-ақ қойды. Шапқыншылық та тыйылайын деді. Осылай алыс-жұлыспен, арбасумен талай жыл өтіпті.

Бесіктегі бала қазір зіңгіттей жігіт, сарбаз болуға жарап қалғанын көріп батырды нетүрлі сезім билеп отыр. Өзінің де үстінен торқа сауыты түспей жер ортасынан асқанына өкінгендей. Жалпақ далада қанша айбарлы болғанымен қанатын демейтін серік көрмей, күшінің де қайтып бара жатқанын сезінген сайын біртүрлі ойы суалған көлдей ортайып жалғызсырайтындай.

Бұл күйімен елінің бағы не болмақ? Кімнің шылауына оратылып, алда не күтеді бұл момындарды? Бетке шығар деген қазақтың қаймақтарының жүрісі анау: бірі — түлкі, бірі — қасқыр, бірі — қабылан. Хиуа ханы қазаққа хан қоям десе сол бірін-бірі талап жеп жұлмалап жатыр. Бірін-бірі шабады, бірін-бірі кабады. Ортада шырқырап, ошағының күлі бұрқырайтын сорлы халық қана. Жаумен қашаңғы қорғана соғысып күн кешеді? Ғұмыр-мәңгілік емес, бір күні бұның да дәмі таусылар. Сонда мынау мал қайырған, жан өсірген елдің есесін берместей тағы бір адал жүрек шығар ма екен? Шықса да жалғыздың аты ұзаққа шаба ма?

Асан баба айтпап па еді: “Құйрығы жоқ, жалы жоқ, Құлан қайтып күн көрер. Аяғы жоқ, қолы жоқ, Жылан қайтып күн көрер?! — деп. Қолдаспасаң қайғы бұлтын қайтып ыдыратпақсың? Дүние шексіз кең-ау, бір-ақ ниетке, пейілге келгенде бұл дүние неғып тарлық жасайды? Жұмыр басты пендеге сонша ашқарақтанып, бірін-бірі бауыздайтындай не жетпейді? Түймедей көздің осыншалық тойымсыздығы қайда барып, қайда тоқтамақ? Жоқ, әлде ұрпақтан ұрпаққа осылай жалғасып, жаға